

Колковска, Сия. Семантични неологизми в българския език, възникнали в резултат на детерминологизация. – В: Време и история в славянските езици, литератури и култури. Сборник с доклади от Единадесетите национални славистични четения 19–21 април 2012. Том I. Езикознание. София, УИ „Св. Климент Охридски”, 2012, с. 374–380.

Семантични неологизми в българския език, възникнали в резултат на детерминологизация

Сия Колковска, Институт за български език

Abstract: The article focuses on the new meanings in the Bulgarian Language that are a result of determinologization. Determinologization is a process of transferring of a term to a word with general use with new, non-terminological meaning. The models of metaphorization of the terms that undergo determinologization are established.

Key words: neology, neosemantism, terminology, semantic derivation, metaphor

Както е известно, тенденцията към интелектуализация засяга различни езикови равнища – лексикално, словообразователно, синтактично (вж. Хавранек 1932/1963, цит. по Аврамова 2003; Ницолова 1980, Аврамова 2003), като резултатите от нея сп. Р. Ницолова са най-очевидни в областта на лексиката. Неслучайно интелектуализацията на речта е посочвана като една от най-актуалните тенденции в българската лексика от края на ХХ и началото на ХХІ в. (вж. Зидарова 2006), а това от своя страна обуславя необходимостта от по-задълбочено изследване на нейните резултати в съвременния български език. В лексикален план интелектуализацията поражда различни процеси (вж. Ницолова 1980), към които може да причислим и навлизането и използването на термини в общоупотребимия език. В едни от случаите термините разширяват сферата си на употреба, без да губят своето терминологично значение (напр. при термините *файл*, *имейл*, *инфлация* и др.). В други случаи те преминават в общоупотребимия език с променено, обикн. преносно значение, като загубват отнесеността си към първоначално назования специален денотат. Тази промяна в значенията на термините при използването им извън тясно специалната им област е свързана с явлението детерминологизация. Според М. Попова детерминологизацията е процес, при който терминът губи терминологичното си значение и получава ново нетерминологично значение, когато преминава в общоупотребимата лексика. С новото си значение терминът се откъсва от понятийно-терминологичната си система и става общоупотребима дума (Попова 1985, Попова 2009).

Детерминологизацията е много активен процес, като нейните прояви в БЕ са изследвани от редица учени (Босилков 1980, Попова 1985, Попова 2009, Петкова 2010; за руски език вж. Никитченко 1983 и цитираните там автори). Тук вниманието ни е насочено към резултатите от този процес в българската неология, като целта ни е да анализираме възникналите чрез него нови значения в два аспекта: първо, с оглед на комуникативните сфери и тематичните области, в които най-активно се появяват такива нови семми; второ, във връзка с моделите на семантична деривация при тях. Поради необходимите ограничения в обема на статията обхващаме само тези семантични неологизми (по-нататък СН), които са образувани чрез метафорично преосмисляне.

Тъй като описанието на СН е синхронно, ги разглеждаме като резултати от семантична номинация, което заемат определено място в лексикалната система на БЕ. Синхронният план ни позволява да не отчитаме произхода на моделите на преосмисляне при тези нови семми (т.е. това дали са възникнали по домашен или по чужд модел в резултат на калкиране).

Цитираните дефиниции на СН са предимно от *Речник на новите думи в българския език (от края на XX и първото десетилетие на XXI в.)* (по-нататък РНД), отделни нови значения са взети и от посветеното на новите значения в БЕ изследване на М. Лилова (Лилова 2002, Лилова 2010). Цитираните дефиниции на терминологичните значения са от *Универсалния енциклопедичен речник* (Касабов, Симеонов 1999, 2003; УЕР) и от *Речник на българския език* (РБЕ).

1. Комуникативни сфери и тематични области, в които се използват получените чрез детерминологизация семантични неологизми в БЕ

Семантична продуктивност (термин на Н. С. Никитченко, вж. Никитченко 1983), водеща до поява на нови преносни значения в общоупотребимия БЕ, проявяват термини от различни специални области – история, религия, икономика, спорт, изкуство, компютърна област. При това се детерминологизират не само отдавна появили се в БЕ термини (напр. *вакуум*), но и някои термини неологизми (напр. *римейк*), при което появата на термина в БЕ и семантичното му преосмисляне протичат в рамките на много кратък период.

Не буди изненада фактът, че най-активно се детерминологизират термини за нуждите на езика на медиите, което допринася за неговата интелектуализация (и

балансира донякъде силно активизираната тенденция към колоквиализация). Най-многобройни са новите семми с денотати от политическия и обществения живот, които може да се обединят в две тематични групи:

1.1. Означения на политици или лица с обществена известност – напр. *шаман* (Ирон. ‘Общественик, политик или друга популярна личност, която оказва духовно влияние и ръководи, насочва с авторитета или положението си някого’ (РНД), напр. червен шаман, син шаман); *гуру* (Ирон. ‘Лице, което дава насоки, наставления относно идеологията и стратегията на определена партия или е наставник, учител в дадена професионална сфера’), напр. партиен гуру, телевизионен гуру; *олигарх* (Неодобр. ‘Магнат, представител на едрия бизнес, който има силно влияние върху политическата власт в своята страна’ (РНД) (този СН, който по произхода си е семантична калка, първоначално се отнася за политическата действителност в Русия, но вече се използва и за назоваване на политически субекти у нас, както личи от примера *От президент той се опитва да стане първият български политически олигарх.*); също и *балансьор*.

1.2. Означения на събития, процеси и състояния в политическия и обществения живот – напр. *абдикация* и *абдикиране* (‘Неизпълняване от страна на държава, институция и др. на техните задължения, отговорности’ (РНД), напр. *абдикация на държавата от финансирането на местната инфраструктура*); *облъчвам* (‘Подлагам съзнанието на някого на въздействието обикн. на нещо неприятно, затормозяващо и под., напр. *Населението постоянно е облъчвано от медиите със стресови ситуации*); *вакуум* (‘Липса, отсъствие на нещо, обикн. важно, съществено в дадена област, сфера’ (РНД), напр. *правен вакуум, ценностен вакуум*); *хеттрик* (‘Тройна проява на някого или нещо, тройно повторение на някакво действие’, напр. *Той направи хеттрик, получавайки трета присъда.*); също *номинация* и *номиниране*; *римейк*.

С посредничеството на езика на медиите някои СН, възникнали чрез детерминологизация, получават разпространение и в разговорната реч като напр. преносните значения на същ. имена *зомби* ‘Човек, който е послушен и управляем вследствие на упражнено върху него психологическо въздействие’ (РНД), *опция* ‘Възможност за избор между няколко варианта на нещо, между няколко начина на действие (напр. *Разполагате с няколко опции за изплащане на жилище.*)’.

При детерминологизацията някои от термините загубват стилистичната си неутралност, която се смята за присъща по принцип на термините¹. Тази промяна се наблюдава най-често при преносни нови значения, отнасящи се за политици или други лица с публична известност, които изразяват иронично или неодобрително отношение към своите денотати. Такива са например новите значения на същ. *шаман, гуру; олигарх, талибан*. Друга част от разглежданите СН са стилистично неутрални, но означават събития и състояния с преобладаващо негативна окраска (напр. новите значения на *абдикация, вакуум, облъчвам*) или лица с отрицателни качества или прояви (напр. новите значения на *зомби, камикадзе*). Тези примери илюстрират една тенденция при отразените в РНД нови значения, свързана с увеличаване броя на тези от тях, които означават негативни процеси и лица с отрицателни качества.

Разбира се, някои СН са стилистично немаркирани и означават неутрални – нито положителни, нито отрицателни денотати като напр. новите значения на *микс* ‘Смесица, комбинация от различни съставки, елементи и под.’ (РНД), *формат* ‘Форма, начин на представяне или осъществяване на нещо’ (РНД) и др.

Семантичните неологизми, възникнали чрез детерминологизация, са все още неутвърдени и заемат място в периферията на семантичното пространство на общоупотребимия език. Те са различават помежду си по своята употребимост и честота, като засега не може да се предвиди кои от тях ще се установят трайно в БЕ. Вероятно не без значение е това, че част от новите значения се развиват при термини, които вече имат употреба извън тясно специалната си област (напр. компютърния термин *опция*). В този случай детерминологизацията на термините се предшества от тяхното преминаване в общоупотребимия език с непроменена семантика, което е предпоставка възникналите при тях преносни значения да бъдат възприети и да се наложат по-лесно. Преосмислянето на други термини не е предшествано от разширяване на сферата на тяхната употреба (напр. при *хеттрик, гратисен период, артикулация*) и това в известна степен би могло да е причина за по-ниската употребимост и по-бавното закрепване на техните преносни значения в езика.

2. Модели на детерминологизация чрез метафора при семантичните неологизми в БЕ

¹ С някои уговорки по отношение на обществено-политическата терминология (вж. Попова 2011, Благоева 2012).

Втората задача, които си поставяме тук, е да установим моделите на детерминологизация чрез метафора при разглежданите СН, което дава възможност да се изяснят някои параметри на този процес в българската неология. За тази цел е необходимо да уточним каква методология използваме при конструиране на моделите. Те представят номинационния механизъм на семантичната деривация (а не настъпилите при нея семни преобразувания) и са основани на разработената от М. Попова методология за описание на детерминологизацията по-специално в частта ѝ, отнасяща се до метафоричната деривация (Попова 2009). Тази методология отчита, първо, номинационния признак, който е зоната на взаимодействие между двете значения – терминологичното и общоупотребимото, и чрез който се характеризира отношението между тях, и второ, засяга неговото съчетаване с признаци от областта източник и областта цел (Попова 2009). В частта си, отнасяща се до описание на детерминологизацията чрез метафора, методиката на М. Попова съчетава основните идеи на теорията на взаимодействието (Блек 1962) и на когнитивната теория (Лейкоф 1993; Джонсън 1987), модифицирани според нейните схващания (Попова 1990, Попова 2009). Като използваме посочената методология, конструираме модели на детерминологизация при изследваните СН, които включват три компонента – терминологично значение (по-нататък Т значение), ново, преносно значение на термина в общоупотребимия език (по-нататък ОбщоУ значение) и мотивационен признак (по-нататък МП), чрез който е извършен метафоричният пренос. Тези три компонента са представени на абстрактно равнище в моделите, като терминологичното и общоупотребимото значение присъстват с обобщените стойности на интегралните си семи (напр. човек, предмет), а МП – с обобщената си семантика (напр. функция, начин на действие и др.). Т. напр. новото значение на същ. *зомби* има модел на детерминологизация: **Т значение човек, ОбщоУ значение човек, МП качество**. Моделите, които използваме тук, са аналогични по съдържание на моделите на М. Попова, но са формулирани по различен начин. Разглежданите модели групираме според общия им мотивационен признак.

Като отчитаме броя на СН, образувани с установените модели, определяме кои от тях са актуални за детерминологизацията в българската неология. Съпоставяме ги с посочените от М. Попова модели (Попова 2009), които можем да наречем основни, тъй като отразяват резултатите от детерминологизация при широк кръг лексикални единици. Тази съпоставка ни дава възможност да установим кои от наблюдаваните в

предходен период модели на детерминологизация са активизирани при новата лексика и да открием дали при нея са използвани и нови модели.

Тук ще посочим само някои от установените при метафоричните СН модели на детерминологизация.

I. Модели на детерминологизация с МП функция

Мотивационният признак „функция” е най-често използваният при появата на метафорични нови значения чрез детерминологизация.

1. Т значение човек, **ОбщоУ** значение човек, МП функция – напр. гуру с ТЗн. Религ. *’Личен духовен учител и наставник в индуизма’* (УЕР I) → ОУЗн. *’Лице, което дава насоки, наставления относно идеологията, стратегията на определена партия или е наставник, учител в някаква професионална сфера’* МП **функция** (да учи, наставлява); също и преносното значение на *шаман*.

2. Т значение предмет, **ОбщоУ** значение човек, МП функция – напр. балансър с ТЗн. Техн. *’Уред за регулиране на работата на някакъв механизъм’* (РБЕ I) → ОУЗн. *’Група или човек, който уравновесява, сближава крайни позиции’* (Лилова 2010) МП **функция** (да балансира).

3. Т значение предмет, **ОбщоУ** значение абстрактна същност (занимание, преживяване и др.), МП функция – напр. допинг с ТЗн. Фарм. Спорт. *’Общо название на различни видове фармакологични и др. средства, които рязко стимулират физическата и нервната активност на организма...’* (УЕР I) → ОУЗн. *’Нещо, което стимулира жизнеността, повишава настроението, ентусиазма’* (РНД) (напр. *’Политиката за него е емоционален допинг.’*) МП **функция** (да стимулира).

II. Модели на детерминологизация с МП начин на действие

4. Т значение човек, **ОбщоУ** значение човек, МП начин на действие – напр. камикадзе с ТЗн. Воен. *’Японски пилот на самолет, взривявал се във вражеска цел доброволно заедно със самолета си през Втората световна война’* (УЕР I) → ОУЗн. Публ. *’Терорист, който извършва самоубийствен терористичен акт’* (РНД) (напр. *’Организацията използва камикадзета – хора, които съзнателно отиват на смърт.’*) МП **начин на действие** (самоунищожаване чрез взривяване).

III. Модели на детерминологизация с МП свойство

5. Т значение интелектуално произведение (филмово, музикално и др.), **ОбщоУ** значение абстрактна същност (действие, събитие), МП свойство – напр. неологизма **римейк** с ТЗн Изк. *‘Повторна версия на филм, музикално произведение и под.’* (РНД) → ОУЗн. *‘Действие, събитие, обикн. в обществения живот, повтарящо нещо, което вече се е случвало, вече е направено’* (напр. *Обещанията на кандидат-депутатите представляват римейк на обещаването от десетилетие.*) МП **свойство** (който е повторение на нещо). Семантичната промяна на термина **римейк** се е осъществила на българска почва, като при съответната лексема в английския като езика източник не се наблюдава аналогично преносно значение.

6. Т значение жив организъм, **ОбщоУ** значение предмет, МП свойство – напр. неологизма **клонинг** с ТЗн. Биол. *‘Клетка или организъм, генетично идентични на изходна клетка или организъм, от които са създадени чрез генно инженерство’* (РНД) → ОУЗн. *‘Предмет, който е създаден по модел на друг и представлява негово копие, подобие’* (РНД) (напр. *Произведенията от китайците джип е клонинг на американския „Хамър“*). МП **свойство** (който е идентичен на нещо друго, изходно).

Повечето от посочените тук модели имат съответствие в установените от М. Попова (Попова 2009) с изключение на модела, наблюдаван при същ. име **римейк** (Модел 5), поради което може да смятаме, че той представлява нов модел на детерминологизация чрез метафора в БЕ.

И така, при анализа на СН в БЕ, възникнали чрез детерминологизация, се достигна до следните изводи:

1. Установи се, че използвани в езика на медиите за означаване на лица или събития от политическия или обществения живот, тези нови семми в редица случаи изразяват иронично или неодобрително отношение към назованите денотати или се отнасят за негативни събития или за лица с отрицателни прояви

2. Посочиха се основните модели на детерминологизацията чрез метафора в българската неология, като се установи и един нов модел, чрез който се извърша този процес.

Библиография

Аврамова 2003: Аврамова, Цв. *Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на ХХ век*. София, „Херон прес”, 2003.

Благоева 2012: Благоева, Д. Актуални процеси в българската обществено-политическа лексика. – В: *Магията на думите* (Езиковедски изследвания в чест на проф. д.ф.т. Л. Крумова-Цветкова), София, АИ „Проф. М. Дринов”, 2012 (под печат).

Босилков 1980: Босилков, К. Детерминологизация, езиково строителство и езикова култура. – В: *Проблеми на езиковата култура*. София, „Наука и изкуство”, 1980, с. 143 – 148.

Зидарова 2006: Зидарова, В. Динамика и актуални тенденции в съвременната българска лексикална система. – В: *Класика и авангард*. София, ИЦ „Проф. Боян Пенев”, с. 253 – 259.

Лейкоф 1993: Lakoff, G. The Contemporary theory of Metaphor. – In: *Metaphor and Thought*. New York, Cambridge University Press, 1993, pp. 202 – 251.

Джонсън 1987: Johnson, M. *The Body in Mind*. The University of Chicago Press, 1987.

Никитченко 1983: Никитченко Н.С. Семантическа продуктивност на термините. – В: *Нови думи и думари на нови думи*. Ленинград, „Наука”, 1983, с. 111 – 117.

Ницолова 1980: Ницолова, Р. За интелектуализацията в съвременния български книжовен език. – В: *Проблеми на езиковата култура*, София. „Наука и изкуство”, с. 79 – 87.

Петкова 2010: Петкова, Е. Терминологизация, детерминологизация и ретерминологизация. – *Многообразие в единството*, 2010, № 1, с. 50 – 55.

Попова 1985: Попова, М. Към въпроса за взаимоотношението между терминологичната и общоупотребимата книжовна лексика. – В: *Славистичен сборник*. София, Изд. на БАН, 1985, с. 42 – 48.

Попова 1990: Попова, М. *Типология на терминологичната номинация*. София, Изд. на БАН, 1990.

Попова 2009: Попова, М. Аспекти на детерминологизацията. – В: *Oratio Vitae Simulacrum* (Словото е отражение на живота). Велико Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий”, 2009, с. 112 – 123.

Попова 2011: Попова, М. Социални конотации на термина. – *Езикът и социалният опит. Проблеми на социолингвистиката*. Т. X. Велико Търново, ИК „Знак '94”, с. 46 – 51.

Хавранек 1932/1963: Havránek. B. Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. – *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha, 1932, s. 32 – 44. // *Studie o spisovném jazyce*. Praha, 1963, s. 30 – 59.

Източници

РБЕ: *Речник на българския език*. Т. I. София, АИ „Проф. М. Дринов”, „ЕМАС”, 2001.

РНД: Пернишка, Е., Д. Благоева, С. Колковска. *Речник на новите думи в българския език (от края на XX и първото десетилетие на XXI в.)*. София. „Наука и изкуство”, 2010.

УЕР: Касабов, Ив., Кр. Симеонов. *Универсален енциклопедичен речник*. Т. I, София, ИК „Свидас”, 1999; Т. 2, 2003.

Лилова 2002: Лилова, М. *Обновяване на българската лексика чрез семантична деривация*. АКД, София, 2002.

Лилова 2010: Лилова, М. *Обновяване на българската лексика чрез семантична деривация*. София, „Ролл Къмпани”, 2010.

Съкращения

Т значение, ТЗн. – терминологично значение

ОбщоУ значение, ОУЗн. – общоупотребимо значение

СН – семантичен неологизъм, семантични неологизми

БЕ – български език

Тази публикация е в рамките на **Проект ДТК 02/52 “Комплексно изследване на българската лексика и фразеология като част от културното наследство и националната идентичност”**, финансиран от Фонд „Научни изследвания” на Република България.